

I. ROZPRAWY I ANALIZY

DOI: 10.17951/et.2017.29.149

Maciej Rak
(Kraków, Uniwersytet Jagielloński)

NA BEZRYBIU I RAK RYBA.
JĘZYKOWO-KULTUROWY OBRAZ RAKA
W POLSZCZYŹNIE

Artykuł jest próbą rekonstrukcji językowo-kulturowego obrazu raka (*Astacus astacus*) w polszczyźnie. Wzorem *Słownika stereotypów i symboli ludowych* pod red. Jerzego Bartmińskiego wykorzystano informacje etymologiczne, a także dane zawarte w słownikach współczesnego języka polskiego, dawnej polszczyzny i gwarowych (w tym zasób frazematyki), teksty folkloru oraz przekazy etnograficzne. Na podstawie tak dobranego materiału udało się sformułować następującą definicję raka: „Rak to czerwone stworzenie z ostrymi, służącymi do obrony szczypcami, a także długimi wąsami, małe i mało wartościowe, pokryte pancerzem, nieowłosione i nieopierzone, o wielu odnóżach i oczach zlokalizowanych w tylnej części ciała, żyjące w wodzie (rzekach i stawach), w wykopanych przez siebie norach. Nie wiadomo, gdzie spędza zimę. Szczypie, porusza się wspak, niezgrabnie i powoli, nie wydaje głosu, wryza się w ciało swojej ofiary, powodując jej śmierć. Najbliższa jest mu ryba. Raki dla mięsa, którego dostarczają w niewielkiej ilości, są poławiane przez ludzi, a następnie pieczone lub gotowane. Uchodzą za wykwintne pożywienie. Części ciała raka są lekarstwem na wiele chorób. Rakowi przypisuje się związki ze sferą podziemną”.

SŁOWA KLUCZOWE: etnolingwistyka; językowy obraz świata; rak (zwierzę) w języku i kulturze

Uwagi wstępne

Językowy obraz zwierząt i szerzej – tematyka animalistyczna były już przedmiotem wielu opracowań. Szczególnie ważny w tym kontekście jest artykuł Anny Wierzbickiej *Nazwy zwierząt* (1993). Ponadto należy wymienić

15. tom serii „Język a Kultura”, pt. *Opozycja homo – animal w języku i kulturze* (Dąbrowska 2003), a także książki: *Językowo-kulturowy obraz zwierząt w animalistycznej frazeologii gwar Gór Świętokrzyskich i Podtatrza* (Rak 2007) oraz *Dlaczego wąż nie ma nóg? Zwierzęta w ludowych przekazach ustnych* (Bartmiński, Kielak, Niebrzegowska-Bartmińska 2015). W kilkunastu artykułach scharakteryzowano językowo-kulturowy obraz konia (Bartmiński 1980; Anusiewicz 1992; Mosiołek-Kłosińska 1998), kota (Anusiewicz 1990; Mosiołek 1993; Mosiołek-Kłosińska 1995), psa (Mosiołek 1992; Mosiołek-Kłosińska 1995), świni (Peisert 2003), wołu (Sierociuk 1980) i kozy (Kielak 2014), czyli zwierząt domowych i hodowlanych, bliskich człowiekowi. Na temat językowego obrazu raka podano jedynie ogólne informacje (Krasnowolski 1905: 196–198; Rak 2007: 165–166), niniejszy artykuł ma więc uzupełnić tę lukę. Więcej uwagi omawianemu zwierzęciu poświęcił Aleksandr W. Gura w książce *Simvolika životnych v slawjanskoj narodnoj tradicii* (Gura 1997: 398–402). Autor ten opracował także hasło *rak* w słowniku *Slavjanskie drevnosti* (SD IV: 400–401).

W dalszej części artykułu przedstawię etymologię¹ *raka* oraz ujęcie tego leksemu w słownikach współczesnego języka polskiego, dawnej polszczyzny i gwarowych (też w *Słowniku gwar kaszubskich* Bernarda Sychty – SychSGK²), frazematyce³, tekstach folkloru i przekazach etnograficznych⁴.

¹ O doniosłej roli etymologii w rekonstrukcji językowego obrazu świata przekonują m.in. prace Marii Wojtyły-Świerżowskiej (1998), Marioli Jakubowicz (1999, 2012), Małgorzaty Brzozowskiej (2009), Hanny Popowskiej-Taborskiej (2012), Jerzego Bartmińskiego (2013) i Olgi Kielak (2015).

² Uwzględnienie materiału kaszubskiego może budzić pewne kontrowersje ze względu na specjalny status kaszubszczyzny (jaki uzyskała w 2005 r.), jest jednak podyktowane tradycją opisu. Tak np. w *Nowej księdze przysłów i wyrażeń przystowiowych polskich* pod red. Julina Krzyżanowskiego (NKPP) materiał kaszubski jest traktowany na równi z przykładami pochodzącymi z dialektów polskich. Podobnie jest w przypadku *Słownika stereotypów i symboli ludowych* (SSiSL).

³ Zakres frazematyki, jej podział i miejsce w systemie leksykalnym zostały omówione przez Wojciecha Chlebę w książce *Elementy frazematyki. Wprowadzenie do frazeologii nadawcy* (1991). W niniejszym artykule również posłużyłem się terminami *frazematyka* i *frazem*, gdyż materiał poddany analizie to nie tylko przysłowia i tradycyjnie rozumiane frazeologizmy, lecz także jednostki pograniczne.

⁴ Według Jerzego Bartmińskiego (1998: 66) właściwa rekonstrukcja językowo-kulturowego wyobrażenia przedmiotu powinna uwzględniać dane systemowe, ankietowe i tekstowe (S–A–T). Na pierwsze składają się informacje zawarte w słownikach, etymologia, derywaty, użycia metaforyczne, frazeologizmy i utarte zestawienia. Drugi typ danych (pozyskiwany za pomocą kwestionariusza i ankiety) służy badaniu zawartości stereotypu, stopnia utrwalenia jego składników, a także wskazaniu związanych ze stereotypem ocen i wartościowania. Z kolei dane tekstowe to przede wszystkim informacje pozyskane z tekstów kliszowanych. W niniejszym artykule uwzględniono dwa spośród trzech typów danych – systemowe i tekstowe, nie prowadzono badań ankietowych dotyczących raka.

Jak widać, nie oddzielam tu materiału gwarowego od ogólnopolskiego i współczesnego od dawnego, bowiem moim celem jest możliwie całościowa charakterystyka obrazu raka w polskim obszarze językowo-kulturowym. Za tak szerokim ujęciem materiału badawczego przemawiają też inne przyczyny. I tak, w słownikach języka polskiego opis leksemu *rak* często ogranicza się do dwóch definicji (skorupiak i choroba) oraz stereotypowego porównania *czerwony jak rak*, na podstawie których nie można odtworzyć pełnego wizerunku omawianego zwierzęcia. Z kolei, jeśli weźmie się pod uwagę zasób NKPP, to wyraźnie widać, że niektóre frazemy są notowane zarówno w gwarach, jak i w dawnej oraz współczesnej polszczyźnie, co dowodzi potrzeby badań panchronicznych⁵ i odrzucenia podejścia dyferencyjnego, które tylko zubaża analizę.

Materiał językowy i przyjęzykowy dotyczący raka (wzorem SSiSL) ująłem w lapidarne zdania, które komunikują stereotypowy sąd o tym zwierzęciu zrozumiały bez znajomości innych sądów. Te zdania definicyjne pogrupowałem następnie w fasety (kolekcja; ekwiwalencja; wygląd; części ciała; właściwości niezwiązane z wyglądem; czynności, jakie wykonuje rak; stan, w jakim się znajduje; lokalizacja; wykorzystanie raka przez człowieka), aby zrealizować postulat rekonstrukcji podmiotowej językowego obrazu świata (por. Niebrzegowska-Bartmińska 2014: 79). W celu uniknięcia niepotrzebnego rozczłonkowania danych materiałowych i powtarzania zbieżnych charakterystyk, zastosowałem opis holistyczny⁶ – przy poszczególnych zdaniach definicyjnych znajdują się więc dane językowe, tekstowe i przyjęzykowe.

Nauka zajmująca się rakami to astakologia. Do polskiej fauny są zaliczane 2 gatunki raków rodzimych – szlachetny (*Astacus astacus*) i błotny (*Pontastacus leptodactylus*), oraz 2 gatunki obce – rak pręgowaty (*Orconectes limosus*) i sygnałowy (*Pacifastacus leniusculus*). Przeciętny użytkownik polszczyzny nie rozróżnia ich, używa też tylko hiperonimicznej nazwy *rak*. Frazeologia i folklor oczywiście odnoszą się do rodzimych raków (obce pojawiły się w XX w.) i podobnie jak polszczyzna ogólna wykorzystują jedynie ogólną nazwę⁷. Specjalne określenia znajdujemy w socjolekcie wędkarskim, w którym rak szlachetny to *szewc*, a błotny – *krawiec*. Nazwy te eksponują szczególnie wyglądu zwierząt – okazałe szczypce, które przypominają nożyce,

⁵ O potrzebie badań panchronicznych przekonują artykuły umieszczone w tomie *Przeszłość w językowym obrazie świata* (Pajdzińska, Krzyżanowski 1999).

⁶ Przewagę tego typu opisu nad opisem separacyjnym wykazała Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska (2014).

⁷ Nazwy dwuczłonowe zwierząt i roślin, które znamy z zoologii i botaniki, w polszczyźnie potocznej i gwarach w zasadzie nie są używane. Czasem jedynie, jeśli mamy do czynienia z bardzo podobnym gatunkiem udomowionym i dzikim, aby pokazać różnicę między nimi, stosuje się określenia uszczegółowiające, np. z gwary podhalańskiej: *zajonc choważny* ‘królik domowy’ i *zajonc dziki* ‘zając szarak’.

czyli narzędzie pracy krawca i szewca. Jak się okaże, ta motywacja ujawni się również w jednej z etymologii *raka* i będzie stała za wieloznacznością omawianego leksemu.

Naukowe ujęcie raka różni się od potocznego m.in. pod względem klasyfikacji. Zoologowie zaliczają raki do zwierząt, z kolei w potocznym ujęciu rak jest poza tą kategorią, gdyż typowymi jej przedstawicielami są rodzime ssaki większych rozmiarów. Przekonuje o tym również definicja *raka* umieszczona w ISJP (II: 411) – ‘Rak to stworzenie wodne o ciele pokrytym grubym pancerzem, wielosegmentowym odwłoku i dużych, silnych szczypcach’. Jak widać, nie ma tutaj nadrzędnego określenia *zwierzę*.

Eksplikacja

1. Kolekcja

RAK WSPÓŁWYSTĘPUJE Z RYBĄ: W piosence *Tańcowała ryba z rakiem*, która jest znana także w innych krajach słowiańskich (por. SD: 400), rak jest pokazany jako partner ryby. Wpływ na to ma postrzeżenie skorupiaka w kategorii męskości (m.in. przez wzgląd na czułki, które przypominają wąsy), a ryby – żeńskości. Nie bez znaczenia pozostaje tu rodzaj gramatyczny rzeczowników *rak* i *ryba*, a także wodne środowisko życia tych zwierząt.

2. Ekwiwalencja

RAK ZASTĘPUJE RYBĘ: Wewnątrztekstowa ekwiwalencja raka i ryby uwidacznia się we frazematyce, np.: *Na bezrybiu i rak ryba*; *Wsio jedno: rak ryba i żaba ryba* Kolb 60: 382, oraz w formule prawniczej – *W rozumieniu tej ustawy rak jest rybą* (zasł.). W kategorii ekwiwalencji międzytekstowej należy umieścić frazem *Przed rakami i po rakach* NKPP III: 19, który występuje też w wariantcie z *rybą* NKPP III: 108.

RAK ZASTĘPUJE JEŻA: W kaszubskim wariantcie bajki *Wyścigi raka z lisem* PBL: 79 zamiast raka mamy jeża. Obydwóm zwierzętom przypisano zdolność przyczepiania się. Podobnie ekwiwalentnie występują leksemy *jeż* i *rak* w porównaniach *idzie jak rak z drożdżami* NKPP I: 863 i *pospieszył się jak jeż z młodziami* Kolb 15: 171. Tu z kolei wyeksponowano powolność zwierząt.

3. Wygląd

RAK JEST CZERWONY: Na postrzeżenie raka jako zwierzęcia, które jest czerwone, wskazują stereotypowe porównanie *czerwony* / *zaczerwienić się*

jak rak oraz frazem *Raczek* – *niezły to znaczek* NKPP III: 19. Kolejna jednostka – *spiec raka* precyzuje, że rak nabiera czerwonego koloru dopiero po upieczeniu, bowiem w środowisku naturalnym jest on czarny, ciemnozielony bądź ciemnobrazowy, czerwonawa jest jedynie spodnia strona jego szczypiec (cecha ta dotyczy raka szlachetnego). Także znaczenia leksemu *rak* zanotowane w SWil (II: 1339) i SJPD – ‘rumieniec’ oraz w SychSGK (IV: 315) – ‘czerwona pięta’, wskazują, że zwierzę to jest kojarzone z czerwienią.

W tym kontekście warto przywołać zagadki ludowe i dziecięce, w których odniesienia do tego koloru są ujawniane albo bezpośrednio: *Šarė v řėce, červonė v gronku? Rak* SychSGK IV: 315; *Kiedė ono je czōrne, to žėje, kiedė ono je czerwionė, ono umarło. Rak* (Folfasiński 1975: 223); *Gęś! Gęś! Jaka? Siodłata. Czerwone nóżki miała. Rak* (Folfasiński 1975: 60); *Dwoje szczypiec ma do obrony, a do ochrony, pancierz czerwony* (dziec.)⁸, albo też poprzez wskazanie na walor estetyczny (czerwień jest uznawana za najpiękniejszy kolor): *Co po śmierci ładniejse? Rak* (Gustawicz 1893: 251); *Co po śmierci się najładniejsze wydaje? Rak* (Siarkowski 1877: 133). Nie bez znaczenia są tu również ilustracje bajek przedstawiające raka jako czerwone, wąsate stworzenie, z wydatnymi szczypcami.

W związku z czerwonością wykorzystywano raki w ludowym leczeniu – słabowite dzieci kąpano więc w wodzie z ugotowanymi rakami. Ich czerwień miała sprawić, że dziecko nabierało kolorów (Spittal 1938: 135).

RAK JEST MAŁY: Na postrzeganie raka jako małego w porównaniu z innymi zwierzętami⁹ wskazują następujące użycia słowa *rak*, stosowane w odniesieniu do:

- ludzi: 1. ‘przezvisko małego dziecka’¹⁰ (Kapuściński 1899: 63; Ramułt 1930: 65; SychSGK IV: 294; KaśSGO: 726; HodSG: 397); 2. ‘przezvisko człowieka niskiego wzrostu’ (Udziela 1903: 103);
- zwierząt: 1. ‘małe, słabo rosące zwierzę’ KaśSGO: 726; 2. ‘drobne ryby nienadające się do jedzenia’ SychSGK IV: 294;
- roślin: 1. ‘małe ziemniaki’ SychSGK IV: 294; 2. w lm. ‘odmiana małych, czarnych, okrągłych śliwek’ SychSGK IV: 315;
- rzeczy: 1. ‘paciorki drewniane nawleczone i do rei przywiązane, którymi, gdy mają żagiel podnosić, maszt opasują, aby po nich żagiel się do góry podsuwał’ SWil II: 1339; SW V: 470; 2. ‘drobny chrust, wióry, miał torfowy lub

⁸ Zagadki dziecięce (opatrzone skrótem *dziec.*) pochodzą ze strony: <http://zagadkidladzieci.net/Zagadka-o-raku-1467>; dostęp: 10.10.2016 r.

⁹ Definicja leksemu *zwierzę* umieszczona w ISJP (II: 1397–1398) podpowiada, że dla Polaków prototypowym zwierzęciem jest pies lub koń.

¹⁰ Do znaczenia ‘dziecko’ prawdopodobnie nawiązuje także frazem *Co zem to z tobom raki krzciel* ‘formuła używana w odniesieniu do osoby, która zbytnio się spoufala’ RakSFGD: 94–95.

węglowy' SychSGK IV: 294, 3. 'drobina sera w serwatce owczej, mocno podgrzanej, ale niedoprowadzonej do momentu wrzenia' (Herniczek-Morozowa 1975: 156).

Małość konotuje niewartościowość, por.: *rak* 1. 'śmieci' (i derywat *rakov'išče* 'śmietnik') SychSGK IV: 294–295, 2. 'pośląd, odpad z młócki zbożowej' SychSGK IV: 294. Z kolei widok małych, nieporadnych zwierząt wywołuje politowanie, do którego nawiązuje zestawienie *rak nieborak*¹¹ (wariantywnie *raczek nieboraczek*). Warto nadmienić, że w przywołanych powyżej znaczeniach ujawnia się też konotacja kulistości (np. ziemniaki, śliwki, drewniane paciorki, drobiny sera), por. zdanie definicyjne RAK JEST PODOBNY DO JAJKA.

Postrzeganie raka jako małego zwierzęcia powoduje, że wyraz *rak* został objęty tabu pierwotnym. Z Łodygowic (pow. żywiecki¹²) pochodzi następująca informacja: „Na młode zwierzęta domowe nie można mówić «raku», boby rósć przestały” (Kosiński 1904: 24). Widać tu obawę przed przejściem cechy jednego desygnatu (małość raka) na drugi desygnat (zwierzę domowe). Podobną obserwację w odniesieniu do innego małego zwierzęcia (żaby) podały Anna Engelking (2000: 82–84), a za nią Anna Krawczyk-Tyrpa (2001: 104).

RAK JEST BRZYDKI: Komizm frazemu *racy ogier* RakSFGD: 115 jest oparty na zestawieniu raka (uznawanego za zwierzę małe i brzydkie) z ogierem, konotującym okazałość i jurność. Brzydkość przypisywana rakowi jest też wprost wyrażona w zagadce: *Za żywota brzydkie, po śmierci ładne, może chorobą być* (Gustawicz 1893: 236).

RAK JEST ŁYSY: Ponieważ rak nie jest pokryty włosami, sierścią ani piórami, nazwa tego skorupiaka weszła w skład porównania *Łęsi jak rek* SychSGK III: 16.

RAK JEST PODOBNY DO JAJKA: Po wyjęciu z wody rak przez wzgląd na kulistość (podkurcza odwłok) i twardy pancerz może przypominać jajko. Do tej obserwacji nawiązuje zestawienie *biały rak* 'jajko' SWil II: 1339; SW V: 470; SKarł I: 75, w gwarach oznacza ono także jądra męskie SKarł I: 75; KSGP. Konotacja kulistości jest tu oczywista.

4. Części ciała raka

RAK MA SZCZYPCE: Według słowników etymologicznych SEBr: 453; SEMlad: 556; SEVas III: 437; SEMach: 506; SEMel V: 19; SEBor: 509–510;

¹¹ Rzeczownik *nieborak* nie ma związku z leksemami *rak* (choć mamy tu do czynienia z podobieństwem formy) i *niebozę* (mimo bliskoznaczności). Jak podaje SEBor (357–358), *nieborak* to rzeczownik odczasownikowy od zaprzeczonego psl. **neboriti* (se), **neborti* (se) 'nie zмагаć się, nie mocować, nie walczyć'.

¹² Podaję współczesny zasięg powiatów.

WSEH: 530, prasłowiański leksem **rakǫ* lub **orkǫ* (z intonacją akutową) należy wiązać z lit. *erkė* / *árkė* ‘kleszcz; drewniany kozioł’, łot. *ērce* ‘kleszcz bydlęcy; drewniany kozioł’ oraz łac. *ricinus* ‘kleszcz’ i *arcus* ‘łuk; zakrzywienie, sklepienie’, które wywodzą się od pie. **ark^u*- ‘coś wygiętego, wygięcie’. Wynika z tego, że nazwa skorupiaka nawiązuje do nazwy szczypiec, można więc wnioskować, że szczypce uznawano za charakterystyczne dla raka.

Na postrzegania raka jako zwierzęcia ze szczypcami wskazują też inne dane językowe, przede wszystkim znaczenia techniczne leksemu *rak*, por.: 1. ‘przyrząd przypominający duże szczypce, służący do wyciągania z otworów wiertniczych urwanych fragmentów rur’ SW V: 470; SJPD; SWJP: 930; USJP; 2. ‘hak na końcu dyszla, zapobiegający przesuwaniu się po nim łańcucha, łączącego chomąto i dyszel’ KąśSGO: 726; HodSG: 397; 3. ‘hak, na który zakłada się zawias’ (Podhale KSGP). W użyciu znanym z żargonu przestępczego – ‘złodziejski przyrząd do rozpruwania kas pancernych’ SJPD mamy odniesienie do dodatkowej cechy szczypiec – rozwieranie się (szczypce po rozwarciu i powtórny połączeniu mogą pełnić funkcję spajającą). Odnoszą się do niej kolejne trzy techniczne znaczenia *raka*: 1. ‘szeroki pręt żelazny z półokrągłymi końcami, służący do rozpierania dolnych drągów drabin na spodzie wozu żniwnego’ (Tomaszewski 1930: 178; Sobierajski 1985: 71); 2. ‘słupica, pionowa sztaba żelazna spajająca grządział pługa z blachą i płozem’ MAGP I, cz. 2: 48; 3. ‘widelkowata część kołowrotka z haczykami’ (Falińska 1974: 258).

Przeniesienie nazwy *rak* w gwarach na turkucia podjadka (*Gryllotalpa gryllotalpa*) (Waszkiewicz 1977: 138; Dejna 1979: 162) oraz zagadka: *Oprócz wąsów ma on jeszcze długie kleszcze...* (dziec.), także potwierdzają to, że szczypce uznawano za cechę charakterystyczną dla raka. W XIX w. *rakiem niemieckim* nazywano też (być może przez wzgląd na ogólne podobieństwo skorupiaka do owada¹³) świerszcza polnego (*Gryllus campestris*)(SW V: 470). Z kontekstu przywołanego w SW wynika, że przymiotnik *niemiecki* wnosi znaczenie gorszości.

Przeniesienie nazwy *rak* na konstelację gwiazdną SPXVI XXXV: 101; SL III: 10; SWil II: 1339; SW V: 470, dokonane za sprawą mitologii greckiej (Wielki Rak został umieszczony na nieboskłonie z rozkazu Hery, po tym jak Herakles zmiążdżył go maczugą), wskazuje, że również starożytni Grecy postrzegali raka przede wszystkim ze względu na jego szczypce. W tym przypadku mamy do czynienia z zapożyczeniem semantycznym z łaciny – *Cancer* ‘konstelacja gwiazdna’. W łacinie takie znaczenie po-

¹³ A. W. Gura (1997: 398–399) także zwrócił uwagę na związki raka z owadami. W guberni włodziemskiej raka nazywa się *czertowej woszju*, a kraba – *morskim paukom*. Z drugiej strony rak na Ukrainie to nazwa jelonka rogasza (*Lucanus cervus*).

jawiło się pod wpływem greckim – *Καρκινός* ‘ts.’. Od konstelacji wzięł nazwę znak zodiaku SPXVI XXXV: 101; SWil II: 1339; ISJP II: 411; USJP, z kolei od niego pochodzi znaczenie ‘osoba urodzona pod znakiem Raka’ SWJP: 930; USJP.

SZCZYPCE RAKA PRZYPOMINAJĄ NOŻYCE: Potwierdzenie tej obserwacji znajdziemy w zagadkach, por.: *Mieszka w rzece albo w stawie i szczypcami tnie jak krawiec* (dziec.); *Kto ma z ciała nożyce? Rak* (Folfasiński 1975: 181); *Xto nie ostři nigdĕ nožěčov? Rek* SychSGK IV: 315. Jak widać, mamy tu do czynienia z tym samym schematem motywacyjnym, który ujawnił się w nazwach wędkarskich (*krawiec*, *szewc*).

SZCZYPCE RAKA SĄ OSTRE: Jedno z gwarowych znaczeń wyrazu *rak* – ‘płozą radła’ KSGP wskazuje, że za charakterystyczną cechą szczypiec raka uznawano także ostrość.

SZCZYPCE RAKA SŁUŻĄ DO OBRONY: W przywołanej już zagadce dziecięcej szczypce raka to narzędzie służące do obrony: *Dwoje szczypiec ma do obrony...* (dziec.).

RAK MA WIELE OSTRO ZAKOŃCZONYCH NÓŻEK: W naukowej klasyfikacji zoologicznej raki są zaliczane do rzędu dziesięcionogów, również w językowym oglądzie tego zwierzęcia wyeksponowano wielość ostro zakończonych odnóży, por. zwykle w lm. 1. ‘kolce mocowane do podeszwy butów ułatwiające wspinaczkę górską oraz chodzenie po lodzie’ SW V: 470; SJPD; SWJP: 930; ISJP II: 411; WSJP; 2. ‘ostre kolce przymocowane do butów skórzanymi paskami i sprzączkami, ułatwiające wchodzenie na drzewa lub słupy’ SWJP: 930; USJP; WSJP. W SKarł (V: 8) *raka* zdefiniowano też jako ‘podkówki, żelazka pod obuwie do chodzenia po drzewach przy spławie’. Luźniej na omawianą cechę wskazują znaczenie zanotowane w gwarze podhalańskiej – ‘trójnożna podstawka’ HodSG: 397, a także derywat *raczkować* ‘o małych dzieciach, chodzić na czworakach’ oraz frazem *rakiem/raczkciem leżć* ‘chodzić na czworakach’. W dwóch ostatnich przykładach zostało wyeksponowane poruszanie się jednocześnie na rękach i nogach, czyli na większej (niż w normalnej okoliczności) liczbie kończyn.

RAK MA DŁUGIE WĄSY: W gwarze podhalańskiej na postrzegania raka jako zwierzęcia o charakterystycznych wąsach, czyli – z perspektywy opisu zoologicznego – czułkach (czułki mają co najmniej taką długość jak całe ciało skorupiaka) wskazuje termin z dziedziny stroju, por. *raki* ‘motywy zdobnicze występujące na portkach sukiennych przy lampasach na wysokości bioder i nad dolnym *osporkiem* o kształcie przypominającym «ósemki»’ (Trebunia-Staszal 2007: 194). Wyszywany motyw odwzorowuje oczywiście zawinięte czułki skorupiaka. Można tu też przywołać (po raz kolejny) ilustracje bajek, na których rak jest przedstawiany z wydatnymi wąsami, a także zagadkę:

Oprócz wąsów ma on jeszcze długie kleszcze. I skorupę ma na grzbiecie. Odgadnięcie? (dziec.).

CIAŁO RAKA JEST POKRYTE PANCERZEM: W cytowanych już zagadkach dziecięcych ta cecha raka jest uznawana za jedną z najważniejszych, por.: *Dwoje szczypiec ma do obrony, a do ochrony, pancierz czerwony* (dziec.); *Oprócz wąsów ma on jeszcze długie kleszcze. I skorupę ma na grzbiecie. Odgadnięcie?* (dziec.).

RAK MA OCZY W TYLNEJ CZĘŚCI CIAŁA: Do tego przekonania odnosi się kilka frazemów, por.: 1) *Uzalił się Pan Bóg na raka, dał mu ślepie w zadku* (Ciszewski 1887: 47); 2) *Uzalił się Pan Bóg na raka, dał mu głowę tam, gdzie sraka* NKPP III: 19; 3) *Uzalił się Pan Bóg raka, dał mu w tyłku oczy* NKPP III: 19; 4) *Spojrzał Pan Bóg na raka, dał mu oczy, kędy sraka* NKPP III: 19; 5) *Obdarzył Pan Bóg raka – dał mu w tyle oczy* NKPP III: 19; 6) *Opatrzył (obdarzył) Pan Bóg raka: dał mu oczy tam, gdzie sraka* NKPP III: 19; 7) *Kiedy pytał Pan Bóg raka, dał mu oczy, kędy sraka* NKPP III: 19.

Wszystkie z wymienionych wyżej jednostek nawiązują do ludowego podania (por. Gustawicz 1881: 59; Hradecka 1903: 67; Krzyżanowski 1975 III: 45–46; SychSGK IV: 315; Gura 1997: 399), objaśniającego, dlaczego rak porusza się do tyłu: podczas stwarzania świata Pan Bóg zapomniał dać rakowi oczy, skorupiak obraził się i schował głowę do nory, wreszcie gdy Stwórca zwrócił się do raka, ten odrzekł – *Wraż mi [ocj] w rzić!* (Pawlikowski 1935).

Także kaszubska zagadka utrwała przekonanie o wyjątkowej (w porównaniu z innymi zwierzętami) lokalizacji oczu raka: *Čemu rek jize po cemku do svojě χěši, χoc slińce sv'eci? Bo on mǎ očě v řěci* SychSGK IV: 315.

Oczom raka ('wapnistym kamykom, znajdującym się w żołądku raka przed każdym zrzuceniem skorupy' SL III: 11) przypisano właściwość zadawania uroku. W myśl zasady, że urok można zwalczyć tym, co go powoduje, oczy te wykorzystywano do odczyniania (Spittal 1938: 149). Nie można tu też wykluczyć nałożenia się magicznego znaczenia czerwieni (por. RAK JEST CZERWONY) jako koloru antydemonicznego i odwracającego nieszczęście. Czerwone przedmioty (zwłaszcza sznurki i tasiemki) uznawano za apotropeiony (Kowalski 2007: 228–231).

5. Właściwości niezwiązane z wyglądem

RAK JEST NIEMY: Rak, podobnie jak ryba, nie ma zdolności wydawania głosu. Cechę tę uznano za istotną (jedno z łacińskich określeń człowieka – *homo loquens* precyzuje, jak ważna dla ludzi jest mowa), czego dowodzi cała sekwencja frazemów (poświadczających nieprawdopodobieństwo zaistnienia pewnych sytuacji), por.: *Jak rak świśnie, a ryba piśnie (zaśpiewa)* Skor II: 8; *Jak rak świśnie pod dębem* NKPP III: 18; *Jak rak świśnie, a żaba nogą*

tupnie NKPP III: 18; *Jak rak świśnie na gorącym lodzie* NKPP III: 18; *Jak rak świśnie na oborze* NKPP III: 18; *Jak rak świśnie za morze* NKPP III: 18; *Jutro o tej porze, jak rak świśnie na ugorze* NKPP III: 18; *Rakom świstać ‘daremnym wysilek, próżny trud’* NKPP III: 19.

RAK JEST MAŁOWARTOŚCIOWY: Wyeksponowanie w językowym i przyjętym ujęciu raka jego małych rozmiarów, połączone z obserwowaną powszechnością występowania tego skorupiaka (oczywiście dawniej, gdyż dziś rodzime raki są zagrożone wyginięciem), a także to, że z pojedynczego osobnika pozyskuje się niewiele mięsa odpowiadają za motywację frazemu – *Jakby rak z kobielei wypadł ‘mała strata’* NKPP III: 18, z wariantem *Jakby raka z kobielei wypuścić* NKPP III: 18.

Rak jest postrzegany jako mniej wartościowy niż ryba, na co pośrednio wskazuje przysłowie – *Na bezrybiu i rak ryba*, jest jednak bardziej cenny niż żaba – *Idź z głupim na raki, on żaby łowił będzie* (zasł.), SychSGK IV: 315. Widać tu gradację użyteczności zwierząt: żaba (zupełnie bezużyteczna, nie jedzono żab) – rak (małowartościowy, ma mało mięsa) – ryba (wartościowa, dobre źródło pokarmu). W przysłowiu *Wsio jedno: rak ryba i żaba ryba* (Kolb 60: 382) znajdujemy jednak przewrotne zrównanie ryby, raka i żaby, za które odpowiada przede wszystkim wodne środowisko życia tych zwierząt.

6. Czynności, jakie wykonuje rak

RAK SZCZYPIE: Do folkloru dziecięcego należy popularna wyliczanka *Idzie rak nieborak, raz do przodu, a raz wspanak. Idzie rak nieborak, jak uszczypnie, będzie znak*, której towarzyszy gest szczypania. Zarówno tekst, jak i powiązane z nim działanie utrwalają obraz szczypiącego skorupiaka. Potwierdzenie tego znajdziemy również w zagadce, por.: *W wodzie żyje, szczypie każdego, a potem w zupie rumieni się z tego* (dziec.) oraz w bajce ludowej *Zwierzęta w chacie zbójckiej* PBL: 63, w której rak pojawia się po to, by szczypać zbójników. Warto też przywołać mitologię grecką – Herakles walczy z Wielkim Rakiem, który go boleśnie szczypie po nogach.

RAK PRZYCZEPIA SIĘ: Zdolność raka do chwytania różnych przedmiotów została wyeksponowana w przywołanej już bajce *Wyścigi raka z lisem* PBL: 79: pierwszy przed metę dociera lis, jednak rak uczepiony jego ogona wygrywa zakład, gdyż, gdy lis się odwraca, by sprawdzić, gdzie jest jego konkurent, odczepia się i upada tuż za metą. Na to, że bezpośrednio nie chodzi tu o szczypcę wskazuje omówiona wcześniej ekwiwalencja – w kaszubskim wariantcie bajki miejsce raka zajmuje jeź.

Także w trzech frazematy mamy bezpośrednie odniesienia do tego, że szczególną uwagę zwrócono na chwytliwość raka (znów o szczypcach nie ma tu mowy), por.: *Rak nie miałby się tu czego czepić* NKPP III: 19; *trěmac*

są jak rek střešack'ě torbě SychSGK IV: 315; *vezdři, žebě go są rek nie jōt* 'o człowieku obdartym, nieładnym' SychSGK IV: 315.

RAK PORUSZA SIĘ WSPAK: Do obserwacji raka, który w razie zagrożenia dynamicznie uderza telsonem (ostatni fragment odwłoka), w wyniku czego porusza się do tyłu, bezpośrednio nawiązują znaczenia używane w literaturoznawstwie – zwykle w lm. 'rodzaj wiersza, który czytany od końca ma inne znaczenie, najczęściej obraźliwe' SPXVI XXXV: 101; SW V: 470; SJPD; SWJP: 930, i muzykologii – 'w utworach polifonicznych przytoczenie tematu wspak, od końca do początku' SJPD; SWJP: 930; USJP. W tej grupie można też umieścić *raka* jako jedno z określeń homoseksualisty¹⁴ (Lewinson 1999: 206).

Także w przywołanej wyżej wyliczance (*Idzie rak nieborak...*) oraz we frazematyce wyeksponowano tę cechę skorupiaka, por.: *Kiedy rak nie może naprzód, to się w tył cofa* NKPP III: 18; *Napominała raka jego matka, aby przed się laźł, a nie wspak* NKPP III: 18; *(wy)cofać się rakiem* 'po cichu, dyskretnie zrezygnować z jakiegoś przedsięwzięcia' USJP; *Za mundurem panny sznurem, a za frakiem panny rakiem* (zasł.); *jeχac v reka* 'cofać się' SychSGK IV: 315.

Poruszanie się do tyłu było na tyle wyjątkowe, że objaśniano je w przywołanych powyżej podaniach (por. RAK MA OCZY W TYLNEJ CZĘŚCI CIAŁA) i zagadkach, por. *Dlaczego rak chodzi wspak? – bo i jego ojciec chodził tak* NKPP III: 18.

Odnoszą się do tego także ludowe praktyki medyczne, zgodnie z którymi różne części ciała raka, a także substancje pozyskane z niego to środki cofające chorobę, por.:

1. „Uchynione dziecko, gdy się mu kuper zawinie¹⁵, smarują rakowem masłem” (Udziela 1905: 396).

2. „Oczy z raków¹⁶ suszone, utłuczone zmieszane z wódką – na febrę¹⁷” (Kolb 17 II: 162; Spittal 1938: 163).

3. „Zaproszenie oka. Palcami lewej ręki bierze się za rzęsy górnej powieki i spluwa się albo wpuszcza się w oko racze żarenko¹⁸” (Petrow 1878: 139).

¹⁴ Dokładniej rzecz ujmując, nie chodzi tu bezpośrednio o poruszanie się wspak, lecz o tylną część ciała, o wykorzystanie tylnej części ciała.

¹⁵ Być może chodzi tu również o podwijanie przez raka odwłoka po wyciągnięciu tego skorupiaka z wody.

¹⁶ Rakowe oczy wszyte we wstążeczkę zawieszano także na szyi ząbkującym dzieciom Kolb 46: 468.

¹⁷ Z Białorusi (Witebsk) pochodzi przekaz mówiący o tym, że lekarstwem na gorączkę było picie wody, w której przez 12 dni przebywał rak (Gura 1997: 401).

¹⁸ SStp (VII: 431) w tym znaczeniu podaje rzeczownik *rakówka*.

4. „Kiedy proch jaki w oko wpadnie, [...] wkładają pod powieki tak zwane oko racze (z raka), które obiegłszy dokoła oko, samo wypada i proch z sobą wymiata” Kolb 46: 468.

Rak w całości był lekiem na zatrucie lulką czarną (*Hyoscyamus niger*). Jak podaje Józef Rostafiński (1895: 8–9): „Bielun, szalej, lulek dla dzików trucizna; leczą się, biegnąc do wody i zjadając raki!”. Niewątpliwie pogląd taki jest dowodem przenikania do ludu wiedzy i przekonań medycznych zawartych w starożytnych opracowaniach. Szymon Syreniusz podaje bowiem, że „Wieprzowie dzicy jako Elianus pisze, gdzieby tego ziele [bieluń, szalej, lulek – MR] pożywały, natychmiast czują w sobie żył suchych kurczenie: i zaraz przeciwko temu lekarstwa szukają, do rzek biegając, a raków patrząc, za których używaniem od kurczu onego bywają wolni” (Syrennius 1613: 1367). Autor *Zielnika herbarzem...* powołuje się tu na Claudiusa Aelianusa, znanego przede wszystkim dzięki pracy *De Natura Animalium*.

RAK PORUSZA SIĘ NIEZGRABNIE, JEST POWOLNY: Powolność i niezgrabność raka, obserwowane zwłaszcza wtedy, gdy zostanie wyciągnięty z wody, zostały uznane za cechy charakterystyczne tego skorupiaka, na co wskazują zasób frazematyki, por.: *iść / poruszać się rakiem / raczkiem / na raku* ‘poruszać się powoli’ (Skor II: 8; KSGP); *chodzić raka* ‘ts.’ (Huszcza, pow. biański, KSGP); *jeχac na reku* ‘guzdrać się’ (SychSGK IV: 315), oraz folklor słowny.

Bronisław Gustawicz (1881: 59) zapisał w Iwoniczu (pow. krośnieński) bajkę o raku, który posłany przed Bożym Narodzeniem po drożdże, przyniósł je dopiero na Wielkanoc. Jak się okazuje, bezpośrednie nawiązanie do tego tekstu znajdziemy we frazematyce – *idzie jak rak z drożdżami* NKPP I: 863, także słowackiej, por.: *Idze jak rak s drożdżami* (Buffa 2004: 236); *Ponáhla sa ako rak s kvasnicami* (Zátarecký 1975: 554).

RAK WGRYZA SIĘ W OFIARĘ, CZYM POWODUJE JEJ ŚMIERĆ: Rak żywi się wodnymi roślinami oraz padłymi zwierzętami, takimi jak żaby i ryby. Użycie słowa *rak* w znaczeniu ‘nowotwór złośliwy’ SL III: 10; SWil II: 1339; SJPD; SWJP: 930; ISJP II: 411; USJP; WSJP wskazuje, że także w językowym oglądzie tego skorupiaka wyeksponowano wgryzanie się w ciało ofiary. Według SEBor (s. 509) w takim ujęciu omawiany leksem jest używany w polszczyźnie od XVIII w. Wskazaną datację należy jednak przesunąć przynajmniej o dwa wieki wstecz (por. SPXVI XXXV: 101), w tym słowniku także jako każdy trudno gojący się wrzód). Warto nadmienić, że mamy tu właściwie do czynienia z zapożyczeniem semantycznym z łac. *cancer*. W łacinie takie znaczenie pojawiło się (pod wpływem greckim) m.in. w dziele *De Medicina* Aulusa Corneliusa Celsusa. Hipokrates z Kos wyrazem *καρκι-*

νοσ (> łac. *cancer*¹⁹) ‘krab morski’ określał guzy otoczone nabrzmiałymi naczyniami krwionośnymi przypominającymi odnóża kraba. Paweł z Eginy, autor *Epitomes iatrikes biblio hepta* związek nazwy skorupiaka z nazwą nowotworu wyjaśnił podobnie jak Hipokrates, wskazując jednak też na drugą możliwość motywacyjną – nowotwór przytwierdza się do ciała i jest w stanie nim zawładnąć, tak jak robi to krab ze swoją ofiarą (Manton, Akushevich, Kravchenko 2009: 2–3).

Rak jako choroba miał ścisły związek ze skorupiakiem nie tylko w opinii starożytnych lekarzy, ale także polskiego ludu, por.: „Rak. Mucha, która siedziała na zdechłym raku, zaszczepia tę chorobę człowiekowi” (ziemia dobrzyńska) (Petrow 1878: 139). Takie samo przekonanie zanotował w Żołyni (pow. łańcucki) Marceli Cisek (1889: 71), natomiast z okolic Sławkowa (pow. będziński) pochodzi przekaz informujący o tym, że rak, na którym siada mucha przenosząca chorobę, równie dobrze może być żywy (Cieszewski 1887: 56). W polskiej części Karpat Danuta Tylkowa podała inne przesady dotyczące związku choroby ze skorupiakiem, por.:

W tym samym regionie uważano, że jeśli na raka, po jego wyjściu z wody, usiądzie mucha, a następnie rak ten zostanie skonsumowany, wówczas osoby, które go jadły, zapadną na chorobę nowotworową. Podobnie działo się, gdy mucha, która siedziała na żywym lub padniętym raku, usiadła następnie na ciele człowieka (Tylkowa 1989: 21–22).

Wierzono, że skoro rak powoduje chorobę, można ją leczyć lekami pozyskanymi z tego skorupiaka. W Założcach (dziś obwód tarnopolski na Ukrainie) Stanisław Spittal zanotował, że „raka leczy się [. . .], sympatycznie smarując maścią zrobioną z suszonych żywcem raków, sproszkowanych następnie i pomieszanych z tłuszczem” (Spittel 1938: 217).

Ze znaczeniem medycznym omawianego leksemu jest ściśle powiązane kolejne, odnoszące się do roślin – ‘narośl na roślinie, na jej pniu, gałęziach lub korzeniach’ SWil II: 1339; SJPD; SWJP: 930; USJP; WSJP. Jak potwierdzają zasoby KSGP, wyrazu *rak* używano także na określenie różnych roślin pasożytniczych – jemioły (*Viscum*) AJŚ II, m. 197, kianianki (*Cuscuta*) (Małopolska) i huby (Małopolska środkowa). Warto również zwrócić uwagę na współczesne derywaty pojawiające się w wypowiedziach dotyczących *raka* ‘choroby’, por.: *antytrakowy*, *przeciwrakowy*, *rakofobia*, *rakoodporny*, *rakotwórczy*, *zrakowacieć*, *zrakowaciały*. Niektóre z nich mają bliskoznaczniki oparte na łacińskim wyrazie *cancer*, np.: *rakotwórczy* – *kancerogenny*, *rakofobia* – *kancerofobia*.

¹⁹ W WSEH (s. 530) znajdujemy objaśnienie, że słowiańskie **rakъ* to anagram powstały w wyniku przestawienia głosek **kar*. Rdzeń ten jest obecny w sanskrycie *karka* ‘rak’, grece *καρκινος* ‘ts.’ oraz łacińskim *cancer* (tu jednak doszło do reduplikacji *car-cer*, a następnie odpodobnieniu na odległość *r. . . r* → *n. . . r*).

Od znaczenia ‘choroba’ pochodzi następne – ‘zjawisko, proces niszczący, trudny do wyleczenia’ SWil II: 1339; ISJP II: 411; USJP; WSJP, utrwalone m.in. w zestawieniu *rak korupcji*.

7. Stan, w jakim znajduje się rak

RAK JEST ZMARZNIĘTY: Rak jako zwierzę zmiennocieplne wyciągnięty z zimniej wody jest zimny, być może ta obserwacja odpowiada za przypisanie mu cechy takiej, jak zmarznięcie – *zm’ařti jak rek*²⁰ SychSGK IV: 315, a co za tym idzie drzenie – *drži jak rek* SychSGK IV: 315. W przypadku drugiego porównania jest także możliwa inna interpretacja, odnosząca się do sposobu przyrządzania raków. Skorupiaki te gotowano albo pieczono w piecu chlebowym (tuż po wyjęciu chleba) lub na blasze. W jednym i drugim przypadku *raki podskakiwały* (zasł., Podhale), co mogło być interpretowane jako drzenie.

8. Lokalizacja

RAK ŻYJE W WODZIE (RZECE LUB STAWIE): Pogłos bajki o głupcach, którzy za karę chcą utopić raka, znajdziemy we frazemach: *Chcąc skarać raka, w wodę go wrzucił* NKPP III: 17 oraz *Raka nie karze się utopieniem* NKPP III: 17. Jako zwierzę wodne rak jest postrzegany także w zagadkach: *W wodzie żyje, szczypie każdego...* (dziec.); *Mieszka w rzece albo w stawie...* (dziec.).

RAK PRZEBYWA W NORZE / DZIURZE: Druga z podawanych w słownikach SEMlad: 556; SEVas III: 437; SEMel V: 19; WSEH: 530 etymologii *raka* łączy prasłowiańską formę **rakō* ‘to, co się zagłębia, wpija, wgryza w coś’ z lit. *ràkti*, *rankù* ‘dłubać, kopać’ oraz lot. *rakt* ‘ts.’. Takie objaśnienie wskazuje na to, że za charakterystyczne dla raka uznano kopanie nor i przebywanie w nich. Oczywiście nie można tu wykluczyć także odniesień do sposobu żywienia się tego skorupiaka, który wgryza się w padlinę.

Postrzeganie raka jako skorupiaka przebywającego w norze (dziurze) potwierdzają zagadka: *W zimie w wodnej jamie siedzi, a jak słońce świeci, to na wierzch wychodzi* (Kasjan 1983: 23), oraz trzy frazemy: *Sięgnąć trzeba do dziury, kto chce raki łowić* NKPP III: 19; *V’ezec, ze reki maju svoje zurë* ‘o człowieku wszystkim wiedzającym’ SychSGK IV: 315; *Xceš rek’i řvatac, mušiš je z zurë vëvlakac* SychSGK IV: 315. Jak widać, te przykłady odnoszą się do połowu raków, można więc zaryzykować interpretację, że (podobnie jak *pokazać, gdzie raki zimują* i in.) mamy tu do czynienia z jednostkami pochodzącymi z profesjolektu rybaków.

²⁰ Być może udział w motywacji tego porównania ma inna jednostka – *czerwony jak rak*, bowiem – jak wiadomo – zmarznięte ręce i twarz przybierają czerwony kolor.

Raka jako zwierzę chtoniczne (m.in. z tego powodu, że przebywa w norze i jest aktywny nocą) uznawano za wroga myszy i kretów, które też należały do sfery podziemnej. Na Kaszubach Bernard Sychta zanotował wierzenie, że rak wrzucony w zapole chroni zboże przed myszami SychSGK IV: 315. Z kolei A.W. Gura (SD: 400) podał z okolic Witebska sposób na zwalczanie kretów – zakopanie w ziemi raka albo wpuszczenie go do nory kreta.

NIE WIADOMO, GDZIE RAK SPĘDZA ZIMĘ: Zimą raki spędzają pod lodem, co zrozumiałe, bardzo trudno je wtedy spotkać, a tym bardziej łowić. Według Maxa Vasmera SEVas III: 437 z profesjolektu rybaków pochodzą frazemy odnoszące się do zimujących skorupiaków: *pokazać, gdzie raki zimują* ‘dokuczyć komuś’ NKPP III: 19; SkorSF II: 8; *wiedzieć, gdzie raki zimują* ‘o kimś przebiegłym’ SkorSF II: 8; *Nie bądź taki, powiedz, gdzie zimują raki* NKPP III: 18.

9. Wykorzystanie raka przez człowieka

RAKI TO POŻYWIENIE LUDZI: W większości słowników polszczyzny ogólnej i gwarowych leksem *rak* oznacza także ‘potrawę z ugotowanych lub upieczonych raków’.

RAKI SĄ POŁAWIANE: Jako ważny składnik diety zarówno postnej, jak i codziennej raki były poławiane od maja do września. Chwywanie tych skorupiaków nie było jednak oceniane jako ważne zajęcie, raczej widziano w tym stratę czasu (przez wzgląd na to, że rak jest mało wartościowy): *iść na raki* ‘próżnować’ SKarł V: 8; *Kto chodzi na raki, myśli, że drugi taki* NKPP III: 18. We frazematyce znajdziemy odniesienia do kilku narzędzi służących do połowu i przechowywania złowionych raków:

– *kobiel* ‘kosz pleciony z łyka, kory itp., zwykle noszony na ramieniu’ SJPD: *Jakby rak z kobielei wypadł* NKPP III: 18; *Jakby raka z kobielei wypuścić* NKPP III: 18;

– *sak*: *wybrać jak raki z saka* ‘łatwo zdobyć, podejść, złapać’ Skor II: 8;
 – *torba*: *{ktoś} ubawi się jak raki w torbie* RakSFGD: 138; *m’evac są jak rek v torbie* SychSGK IV: 315; *třěmac są jak rek strěšack’ě torbě* SychSGK IV: 315;

– *żak* ‘sieć rozpięta na drewnianych obręczach, używana do morskich połowów przybrzeżnych oraz do połowów w jeziorach i rzekach’ SJPD: *ceši są jak rak v żaku* ‘być bardzo niezadowolonym’ SychSGK I: 131.

W SW znajdziemy derywaty od wyrazu *rak* nazywające:

– specjalną sadzawkę przeznaczoną do hodowli raków: *raczarnia* SW V: 460;

– czynność poławiana tych skorupiaków: *rakobranie* SW V: 470;

– osoby zajmujące się ich połowem i sprzedają: *raczarz* SW V: 460, *rakarz*²¹ SW V: 470, *rakarka* 1. ‘ta, co sprzedaje raki’, 2. ‘żona rakarza’ SW V: 470.

Według przekazu umieszczonego przez Oskara Kolberga w tomie *Kaliskie i Sieradzkie* Kolb 46: 491 „raki są najtłuszczej i najsmaczniejsze w miesiącach, do których litera *r* wcale nie wchodzi, np. w lipcu”. Według Łużyczan skorupiaki te najlepiej łowić wtedy, gdy w kalendarzu obowiązuje znak Raka, czyli w drugiej połowie czerwca i pierwszej połowie lipca (Gura 1997: 402).

RAKI GOTUJE SIĘ LUB PIECZE: Odniesienia do sposobów przygotowywania raków znalazły językowy wyraz w sekwencji frazemów: 1) *Bieda raku, woda wre!* NKPP III: 17; 2) *spiec raka*; 3) *O wy raki pieczone* ‘na leniwe konie’ SW V: 470; SKarł V: 8; 4) *Tyle smaku, co w pieczonym raku* Suw. – KSGP; 5) *mieć gdzieś pieczone raki* SychSGK IV: 315; SychKoc III: 55–56; RakSFGD: 84; 6) *bąc sie {kogoś} jako warzonego raka* (Ondrusz 1960: 25).

RAKI TO WYKWINTNE POŻYWIEŃ: Potrawy z raków uchodzą za wykwintne. Taką informację znajdziemy w ironicznym frazemie – *Jaki on szczodry, sam raki zjadł, a nam juszkę oddał* NKPP III: 18. Podobny pod względem formy do leksemu *rak* czasownik *uraczyć* ‘poczęstować kogoś czymś ulubionym przez niego; przyjąć kogoś obfitym, smacznym jedzeniem’ nie ma jednak związku etymologicznego z tym wyrazem, pochodzi bowiem od rdzenia **rōk-* wywodzącego się z *pie*. **rek-* ‘krzyczeć, mówić’ SEBor: 508.

Pewnego rodzaju niespójność w obrazie raka (z jednej strony jest to zwierzę małowartościowe, a z drugiej – wykwintne pożywienie) być może wynika z nałożenia się dwóch wzorców kulturowych – ludowego i szlacheckiego. Dla chłopów raki były łatwo dostępnym źródłem pożywienia, ale przy tym dostarczającym mało mięsa i dlatego małowartościowym, z kolei dla szlachty raki przygotowane w wykwintny sposób uchodziły za rarytas.

Z RAKA POZYSKUJE SIĘ NIEWIELE MIĘSA: Mięso otrzymuje się ze szczy-piec raka, a także z jego odwłoku. Ponieważ jest to małe zwierzę (por. RAK JEST MAŁY), z pojedynczego osobnika mięsa również jest mało. Odnosi się do tego frazematyka: *Miesia jak na raku* ‘mało mięsa’ GŚ – zaśl.; *Tyle smaku, co w pieczonym raku* Suw. – KSGP.

Zakończenie

Na podstawie powyższej analizy można sformułować definicję raka, która znacznie odbiega od ujęcia encyklopedycznego, m.in. dane etymologiczne

²¹ *Rakarz* ‘oprawca, hycel’ to homonim, pożyczka z języka niemieckiego *Racker*, która nie ma żadnego związku z rodzimym *rakiem*.

przekonują – o czym pisała A. Wierzbicka (1993) w przywołanym na wstępie artykule – że wiedza językowa w porównaniu z nauką jest trwalsza:

Rak to czerwone stworzenie z ostrymi, służącymi do obrony szczypcami, a także długimi wąsami, małe i mało wartościowe, pokryte pancerzem, nieowłosione i nieopierzone, o wielu odnóżach i oczach zlokalizowanych w tylnej części ciała, żyjące w wodzie (rzekach i stawach), w wykopanych przez siebie norach. Nie wiadomo, gdzie spędza zimę. Szczypie, porusza się wspak, niezgrabnie i powoli, nie wydaje głosu, wgrzyza się w ciało swojej ofiary, powodując jej śmierć. Najbliższa jest mu ryba. Raki dla mięsa, którego dostarczają w niewielkiej ilości, są poławiane przez ludzi, a następnie pieczone lub gotowane. Uchodzą za wykwintne pożywienie. Części ciała raka są lekarstwem na wiele chorób. Rakowi przypisuje się związki ze sferą podziemną.

Literatura

- Anusiewicz Janusz, 1990, *Językowo-kulturowy obraz kota w polszczyźnie*, „Etnolingwistyka” 3, s. 95–141.
- Anusiewicz Janusz, 1992, *Koń – jaki jest – w języku polskim?*, „Prace Filologiczne” XXXVII, s. 201–212.
- Bartmiński Jerzy 1980, *Koń*, [w:] *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny*, red. Jerzy Bartmiński, Wrocław, s. 119–144.
- Bartmiński Jerzy, 1998, *Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem – na przykładzie stereotypu matki*, „Język a Kultura”, t. 12. *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, red. Janusz Anusiewicz, Jerzy Bartmiński, Wrocław, s. 63–83.
- Bartmiński Jerzy, 2013, *Rola etymologii w rekonstrukcji językowego obrazu świata*, „LingVaria” nr 2 (16), s. 233–245.
- Bartmiński Jerzy, Kielak Olga, Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2015, *Dlaczego wąż nie ma nóg? Zwierzęta w ludowych przekazach ustnych*, Lublin.
- Brzozowska Małgorzata, 2009, *Etymologia a konotacja słowa. Studia semantyczne*, Lublin.
- Chlebda Wojciech, 1991, *Elementy frazematyki. Wprowadzenie do frazeologii nadawcy*, Opole.
- Dąbrowska Anna, red., 2003, „Język a Kultura”, t. 15. *Opozycja homo – animal w języku i kulturze*, Wrocław.
- Engelking Anna, 2000, *Kłątwa. Rzecz o ludowej magii słowa*, Wrocław.
- Gura Aleksandr V., 1997, *Simvolika životnych v slavjanskoj narodnoj tradicii*, Moskwa.
- Jakubowicz Mariola, 1999, *Badania etymologiczne w rekonstrukcji językowego obrazu świata*, [w:] *Przeszość w językowym obrazie świata*, red. Anna Pajdzińska, Piotr Krzyżanowski, Lublin, s. 117–128.
- Jakubowicz Mariola, 2012, *Badania etnolingwistyczne a etymologia*, „Etnolingwistyka” 24, s. 173–181.
- Kielak Olga, 2014, *Koza i kozioł w polskich przysłowiacz i wyrażeniach przysłowiowych. Jeden czy dwa językowo-kulturowe obrazy zwierząt?*, „LingVaria” nr 2 (18), s. 235–247.
- Kielak Olga, 2015, *Etymologia a językowy obraz jałowca i kaliny*, „LingVaria” nr 1 (19), s. 181–193.
- Krasnowolski Antoni, 1905, *Przenośnie mowy potocznej*, cz. I, Warszawa.

- Krawczyk-Tyrpa Anna, 2001, *Tabu w dialektach polskich*, Bydgoszcz.
- Manton Kenneth, Akushevich Igor, Kravchenko Julia, 2009, *Cancer Mortality and Morbidity Patterns in the U.S. Population. An interdisciplinary approach*, Berlin.
- Mosiółek Katarzyna, 1992, *Stereotypy psa zawarte w języku polskim*, „Poradnik Językowy” nr 4, s. 301–304.
- Mosiółek Katarzyna, 1993, *Obraz kota w języku polskim (w zestawieniu z francuskim)*, [w:] *Studia semantyczne*, red. Renata Grzegorzczkova, Zofia Zaron, Warszawa, s. 47–70.
- Mosiółek-Kłosińska Katarzyna, 1995, *Motywacja związków frazeologicznych zawierających wyrazy „pies” i „kot”*, „Etnolingwistyka” 7, s. 21–31.
- Mosiółek-Kłosińska Katarzyna, 1998, *Stereotypy konia przekazywane przez język polski i francuski*, „Język a Kultura”, t. 12. *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, red. Janusz Anusiewicz, Jerzy Bartmiński, Wrocław, s. 266–271.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2014, *Od separacyjnego do holistycznego opisu językowego obrazu świata. Na marginesie dyskusji nad kształtem artykułów w Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów, t. 3. Problem eksplikowania i profilowania pojęć*, red. Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Lublin, s. 71–102.
- Pajdzińska Anna, Krzyżanowski Piotr, red., 1999, *Przeszłość w językowym obrazie świata*, Lublin.
- Peisert Maria, 2003, *Sus domesticus – zwierzę, którego nazwy używać nie wypada*, „Język a Kultura”, t. 15. *Opozycja homo – animal w języku i kulturze*, red. Anna Dąbrowska, Wrocław, s. 149–155.
- Popowska-Taborska Hanna, 2012, *Rola etymologii w kształtowaniu językowego obrazu świata*, „Etnolingwistyka” 24, s. 155–171.
- Rak Maciej, 2007, *Językowo-kulturowy obraz zwierząt utrwalony w animalistycznej frazeologii gwar Gór Świętokrzyskich i Podtatrza*, Kraków.
- Sierociuk Jerzy, 1980, *Wół*, [w:] *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny*, red. Jerzy Bartmiński, Wrocław, s. 240–253.
- Wierzbicka Anna, 1993, *Nazwy zwierząt*, [w:] *O definicjach i definiowaniu*, red. Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski, Lublin, s. 251–267.
- Wojtyła-Świerżowska Maria, 1998, *Kognitywizm w etymologii*, „Rocznik Słowistyczny” LI, s. 17–31.

Źródła

- A.JŚ: Alfred Zaręba, *Atlas językowy Śląska*, t. I (1969), II (1970), Kraków, t. III (1972), t. IV (1974), Warszawa–Kraków.
- Buffa Ferdinand, 2004, *Slovník šarišských nářečí*, Prešov.
- Cisek Marcell, 1889, *Materiały etnograficzne z miasteczka Żołyni w powiecie przemyskim*, ZWAK XIII, s. 54–83.
- Ciszewski Stanisław, 1887, *Lud rolniczo-górnicy z okolic Sławkowa w powiecie olkuskim*, ZWAK XI, s. 1–129.
- Dejna Karol, 1979, *Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego (N–Ó)*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. XXV, s. 123–276.

- Falińska Barbara, 1974, *Polskie słownictwo tkackie na tle słowiańskim*, cz. I, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Folfasiński Sławomir, 1975, *Polskie zagadki ludowe*, Warszawa.
- Gustawicz Bronisław, 1881, *Podania, przesady, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody*, cz. 1, *Zwierzęta*, Kraków.
- Gustawicz Bronisław, 1893, *Zagadki i tamigłówki ludowe*, ZWAK XVII, s. 201–260.
- Herniczek-Morozowa Wanda, 1975, *Terminologia polskiego pasterstwa górskiego*, cz. 1, Wrocław.
- HodSG – Stanisław Andrzej Hodorowicz, *Słownik dawnych i współczesnych wyrażeń górali Skalnego Podhala*, Nowy Targ 2013.
- Hradecka Stanisława, 1903, *Przyczynki do wierzeń ludu z Wierzbanowy, pow. Wieliczka*, „Lud”, t. 9, s. 64–68.
- ISJP – *Inny słownik języka polskiego*, red. Mirosław Bańko, t. I–II, Warszawa 2000.
- Kolb 15 – Oskar Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusta, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, t. 15: *W. Ks. Poznańskie*, cz. 6, Kraków 1882.
- Kolb 17 II – Oskar Kolberg, *Lud...*, t. 17: *Lubelskie*, cz. II, Kraków 1884.
- Kolb 46 – Oskar Kolberg, *Lud...*, t. 46: *Kaliskie i Sieradzkie*, Wrocław–Poznań 1967.
- Kolb 60 – Oskar Kolberg, *Lud...*, t. 60: *Przysłowia*, Wrocław–Poznań 1967.
- Kosiński Władysław, 1904, *Materiały etnograficzne zebrane w różnych okolicach Galicji zachodniej*, cz. II, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”, t. VII, s. 3–86.
- Kapuściński Michał, 1899, *Słowniczek gwary ludu krakowskiego z okolic Czernichowa*, „Lud”, t. V, s. 63–64.
- Kasjan Jan Mirosław, 1983, *Polska zagadka ludowa*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Krzyżanowski Julian, 1975, *Mądrej głowie dość dwie słowie. Pięć centuruj przystów polskich i diabelski tuzin*, t. I–III, Warszawa.
- KSGP – Kartoteka *Słownika gwar polskich PAN*.
- Lewinson Jacek, 1999, *Słownik seksualizmów polskich*, Warszawa.
- MAGP I, cz. 2 – Kazimierz Nitsch (kier.), *Mały atlas gwar polskich*, t. I, cz. 2: *Indeks wyrazów I tomu*, Wrocław–Kraków 1957.
- Ondrusz Józef, 1980, *Przysłowia i przymówiska ludowe ze Śląska Cieszyńskiego*, Wrocław.
- Pawlikowski Jan Gwalbert, 1935, *Co jest najważniejsze wiedzieć o raku*, „Warszawski Dziennik Narodowy”, 24 XII 1935, nr 211b, s. 7.
- PBL – Julian Krzyżanowski, *Polska bajka ludowa w układzie systematycznym. I. Bajka zwierzęca*, Warszawa 1947.
- Petrow Alexander, 1878, *Lud ziemi Dobrzyńskiej, jego charakter, mowa, zwyczaje, obrzędy, pieśni, przysłowia, zagadki itp.*, ZWAK II, cz. 3, s. 3–182.
- RakSFGD – Maciej Rak, *Słownik frazeologiczny gwary Dębna w Górach Świętokrzyskich*, Kraków 2005.
- Ramułt Stefan, 1930, *Gwara ślemieńska. I. Słownik*, Poznań.
- Rostański Józef, 1895, *Zielnik czarodziejski, to jest zbiór przesądów o roślinach*, ZWAK XVIII, s. 1–191.
- SD – *Slavjanskije drevnosti. Ètnolingvističeskij slovar'*, red. Nikita I. Tolstoj, t. I (A–G) 1995, t. II (D–K) 1999, t. III (K–P) 2004, t. IV (P–S) 2009, t. V (S–JA) 2012, Moskwa.
- SEBor – Wiesław Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- SEBr – Aleksander Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927.
- SEMach – Václav Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1968.

- SEMel – *Etimologičij slovník ukrajinskoj movi*, red. Oleksandr S. Melnyčuk, t. I–VI, Kijiv 1982–2012.
- SEMlad – Stefan Mladenov, *Etimologičeski i pravopisenpečnik na balgarskija knižoven ezik*, Sofija 1941.
- SEVas – Maks Fasmer, *Ėtimologičeskij slovar russkogo jazyka*, t. I–IV, Moskva 1987.
- Siarkowski Władysław, 1877, *Zagadki zebrane ze wsi: Dymin, Kostomłót, Masłowa, Sukowa, Zagórza*, ZWAK I, s. 130–136.
- SJPD – *Słownik języka polskiego*, red. Witold Doroszewski, t. I–XI, Warszawa 1958–1969 [on-line: <http://www.sjpd.pwn.pl/>, dostęp: 23.10.2016 r.].
- SKarł – Jan Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków 1900–1911 (t. IV–VI J. Karłowicz i J. Łoś).
- SL – Samuel Bogumił Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I–V, Lwów 1807–1814.
- Sobierajski Zenon, 1985, *Teksty gwarowe z zachodniej Wielkopolski*, Wrocław–Warszawa–Łódź.
- Spittal Stanisław, 1938, *Lecznictwo ludowe w Zatołcach i okolicy. Materiały dotyczące sposobów leczenia, zielarstwa, wierzeń, zabobonów i znachorstwa*, „Rocznik Podolski. Organ Polskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk poświęcony sprawom i kulturze Podola”, t. I, s. 62–225.
- SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. Maria Renata Mayenowa, [od t. XVIII] Franciszek Peplowski, t. I–XXXVI, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966–2012.
- SSiSL – *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. Koncepcja całości i redakcja Jerzy Bartmiński, zastępca redaktora: Stanisława Niebrzegowska [od 3. części – Niebrzegowska-Bartmińska], t. I: *Kosmos*, cz. 1. *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, Lublin 1996; cz. 2. *Ziemia, woda, podziemie*, Lublin 1999; cz. 3. *Meteorologia*, Lublin 2012; cz. 4. *Świat, światło, metale*, Lublin 2012.
- SSStp – *Słownik staropolski*, red. Stanisław Urbańczyk, t. I–XI, Wrocław–Kraków 1953–2002.
- SW – Jan Karłowicz, Adam Antoni Kryński, Władysław Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927.
- SWil – Aleksander Zdanowicz i in., *Słownik języka polskiego*, t. I–II, Wilno 1861.
- SWJP – *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. Bogusław Dunaj, Warszawa 1996.
- SychKoc – Bernard Sychta, *Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej*, t. I–III, Wrocław 1980–1985.
- SychSGK – Bernard Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I–VII, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1967–1976.
- Syrennius Simon, 1613, *Zielnik herbarzem z języka łacińskiego zowią*, Cracovie.
- Tomaszewski Adam, 1930, *Gwara Łopienna i okolicy w północnej Wielkopolsce*, „Prace Komisji Językowej Polskiej Akademii Umiejętności”, t. XVI, Kraków.
- Trebunia-Staszal S., 2007, *Śladami podhalańskiej mody. Studium z zakresu historii stroju górali podhalańskich*, Kościelisko.
- Tylkowa Danuta, 1989, *Medycyna ludowa w kulturze wsi Karpat Polskich. Tradycja i współczesność*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Udziela Marian, 1905, *Przyczynki do medycyny ludowej*, „Lud”, t. 11, s. 394–401.
- Udziela Seweryn, 1903, *Topograficzno-etnograficzny opis wsi polskich w Galicji*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”, t. VI, s. 3–123.
- USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. Stanisław Dubisz, t. I–IV, Warszawa 2003 [wersja elektroniczna na CD-ROOM-ie].
- Waszkiewicz Krystyna, 1977, *Słownictwo gwarowe z zakresu przyrody żywej i rolnictwa we wsi Lipnik koło Pajęczna*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. XXIII, s. 135–146.

- WSEH – Krystyna Długosz-Kurczabowa, *Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego*, Warszawa 2008.
- WSJP – *Wielki słownik języka polskiego* PAN, red. Piotr Źmigrodzki, Kraków 2007– [on-line: <http://www.wsjp.pl>; dostęp 23.10.2016 r.].
- Zátorecký Adolf Peter, 1975, *Slovenské príslovia, porekadlá a úslovía*, Bratislava.

Wykaz skrótów

dziec. = folklor dziecięcy,
 GŚ = Góry Świętokrzyskie,
 lit. = litewskie,
 łac. = łacińskie,
 łot. = łotewskie,
 m. = mapa,
 pie. = praindoeuropejskie,
 pow. = powiat,
 psł. = prasłowiańskie,
 Suw. = Suwalszczyzna,
 ts. = to samo znaczenie,
 zasł. = zasłyszane.

THE LINGUISTIC-CULTURAL IMAGE OF THE POLISH RAK ‘CRAYFISH’

The article attempts to reconstruct the Polish linguo-cultural image of *rak* ‘crayfish’ (*Astacus astacus*). Following the model of *Dictionary of Folk Stereotypes and Symbols*, the data taken into account include the word’s etymology, its lexicographic treatment (including phraseology) in dictionaries of contemporary Polish, in dialectal dictionaries and in dictionaries of former stages of Polish, texts of folklore, and ethnographic accounts. The following definition of the crayfish has been proposed accordingly: “The crayfish (*rak*) is a small, hairless and featherless animal of little value, its body being protected by a carapace. It has long antennae, two prehensile and sharp chelipeds that are used for protection, many legs and eyes located in the back of the body. It lives in water (rivers and ponds), in holes it builds for itself. It isn’t known where it spends the winter. It can pinch, moves backwards in an ungainly and slow manner, makes no sound and kills its victims by biting into their bodies. It is closest to fish. Crayfish are sought for their meat, of which they have very little – they are then roasted or cooked. They are considered exquisite food. Parts of the crayfish’s body are used as medicine for various ailments. The crayfish is thought to be connected with the underworld”.

KEY WORDS: ethnolinguistics; linguistic worldview; crayfish in language and culture